

УДК 81'373.612.2

С. Б. Кураш

Кандыдат філалагічных навук, дацэнт, заг. кафедры беларускай і рускай філалогіі,
УА МДПУ імя І. П. Шамякіна, г. Мазыр, Рэспубліка Беларусь

**ВОБРАЗНА-МЕТАФАРЫЧНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ
Ў МОВЕ БЕЛАРУСКАЙ ПАЭЗІІ XX – ПАЧАТКУ XXI СТАГОДДЗЯ:
СІНТАКСІЧНА-ДЭРЫВАЦЫЙНЫ І ЛІНГВАСЕМІЯТЫЧНЫ АСПЕКТЫ**

У артыкуле аналізуюцца розныя тыпы вобразна-метафарычных канструкцый, характэрных для беларускай паэзіі XX–XXI стст., якія адлюстроўваюць градуальны характар метафорыкі як лінгвасеміятычнага механізму, на якім грунтуецца паэтычнае мадэляванне свету. Для вырашэння гэтай задачы выкарыстаны метады трансфармацыі выказвання з пазіцый сінтаксічнай дэрывацыі (па Л. М. Мурзіну і Т. У. Сімашка). Аналізуюцца выпадкі супадзення / несупадзення “інтрадуктыўнай” і “базавай” структур выказвання пры стварэнні метафарычнага вербальнага вобразу. У выніку выяўлены такія тыпы вобразна-метафарычных канструкцый, як семіятычна «слабая» і «моцная» метафара, а таксама шэраг падтыпаў, якія займаюць прамежкавае становішча паміж імі.

Ключавыя словы: метафара, паэтычны тэкст, семіётыка, узус, карціна свету.

Уводзіны

Тэкст як знак, што адлюстроўвае рэчаіснасць, мае двухпланавую структуру, дзе ў якасці першага плану выступае фрагмент рэальнасці, якая мадэлюецца ў гэтым тэксце, а ў якасці другога – рэалізаваная тэкстам мадэль гэтай рэальнасці. Калі тэкст успрымаецца як рэалістычны, які не адхіляецца ад звычайнай карціны свету (праўдападобны), то гэтыя два планы ва ўспрыманні чытача адпавядаюць адзін аднаму, быццам бы «накладаюцца» адзін на другі прыкладна гэтак жа, як фатаграфічная выява на адлюстраваны аб'ект. Калі ж тэкст інтэрпрэтуецца чытачом як адхілены ад звычайнай мадэлі свету (напрыклад, казка, ці фантастыка, ці небыль і г.д.), то гэта і ёсць вынік «напружанасці», «розніцы патэнцыялаў», якія ўзнікаюць паміж двума планамі тэксту-знака. Калі на значэнне аднаго знака накладваецца значэнне іншага знака (у нашым выпадку – прэдыкатыўных знакаў, у тым ліку тэкстаў), «узнікаюць адзінкі з двухслаёвым значэннем, якія называюцца экспрэсіўнымі» [1, 66].

Можна сцвярджаць, што сказанае ўніверсальна адносна любых тэкстаў, у тым ліку і мастацкіх, улічваючы пры гэтым, што ў адносінах да апошніх заяўлены тэзіс прымальны, толькі ў самым агульным выглядзе і нават у пэўнай ступені выглядае нейкім спрашчэннем сітуацыі. Раней, у прыватнасці, адзначалася, што семіятычны механізм, на якім грунтуецца неўзуальнае мадэляванне рэальнасці (а менавіта яно ў найбольшай ступені адпавядае паэтычнаму светабачанню), па сутнасці, заснаваны на метафорыцы, сутнасна ізаморфны ёй [2]–[4]. Параўн. таксама: «Ці не з'яўляецца метафарай і сам верш? Ва ўсякім разе, яго вынаходнік валодаў багатым уяўленнем, калі ён вырашыў бясконцасць жыцця і мовы параўнаць з кароткім імгненнем – радком» [5, 247].

Мэта гэтага артыкула – выявіць градуальны характар метафорыкі як лінгвасеміятычнага механізму, на якім грунтуецца паэтычнае мадэляванне карціны свету, г. зн. знайсці своеасаблівыя “кропкі” на шкале супадзення / несупадзення двух планаў паэтычнага тэксту як знака, абумоўленыя метафарызацыяй.

Метады і матэрыял даследавання

Для дасягнення пастаўленай мэты выкарыстоўваецца метады трансфармацыі выказвання (сказа) з пазіцый яго сінтаксічнай дэрывацыі. Даследаванне праводзіцца на матэрыяле беларускіх паэтычных тэкстаў XX – пачатку XXI стагоддзя.

Вынікі даследавання і іх абмеркаванне

У працах Р. В. Якабсона атрымаў абгрунтаванне прынцып паралелізму як вядучы прынцып арганізацыі паэтычнага тэксту і – шырэй – паэтычнай мовы. Трапеічнасць у шырокім

сэнсе пры гэтым разглядаецца як адзін з важных паказчыкаў паралелізму. Пацвярджаючы сваю думку, Р. В. Якабсон спасылаецца на Г. Гопкінса: «Да паралелізмаў выразнага ці “рэзкага” тыпу належаць метафары, параўнанні, іншасказанні і г.д., дзе эфект дасягаецца за кошт падабенства рэчаў, а таксама антытэза, кантраст і г.д., дзе паралелізм дасягаецца за кошт іх непадобнасці» [6, 217]. У падобным разуменні паралелізму яго існасць складае «ўзгадненне канцэптальных абласцей камунікантаў і фарміраванне ў адрасата канцэпцыі светаўспрымання, адэкватнай канцэпцыі аўтара» [1, 135].

Лінгвістычны механізм паралелізму ў пазначаным вышэй разуменні можа быць выяўлены пасродкам метаду трансфармацыі выказвання (сказа) з пазіцый яго сінтаксічнай дэрывацыі.

Сінтаксічную дэрывацыю метафары мы разумеем як вынік кантамінацыі двух зыходных неметафарычных (простых) сказаў, першы з якіх названы згаданымі вышэй аўтарамі «інтрадуктыўнай структурай» (яна ўтрымлівае прадмет размовы, г.зн. сітуацыю, якая мадэлюецца, і адпаведную ёй прэпазіцыю), а другое – «базавай структурай» (сітуацыяй, якая прыцягваецца для ацэнкі зместу інтрадуктыўнай структуры, г.зн. той прэпазіцыяй, якая мадэлюе інтрадуктыўную) [7]–[9]. Так, напрыклад, метафарычны выраз *Яблоки выглядят из-за забора* (гэты прыклад прыводзіцца ў [7]) ёсць вынік парадыхматычных адносін двух семантычна правільных сказаў: *Яблоки виднеются из-за забора + Человек выглядывает из-за забора*. Першае – інтрадуктыўная структура, другое – базавая структура. Кампаненты гэтых семантычна правільных сказаў суадносяцца сіметрычна, адпавядаючы (і лагічна, і граматычна) структура-лагічнай схеме «дзеінік (1-ы актант) – выказнік (прэдыкат) – акалічнасць (сірканстант)».

Далей завернемся да аналізу з пазначаных пазіцый шэрагу характэрных для сучаснай паэтычнай мовы метафарычных канструкцый адносна шкалы адыходу ад «рэалістычнасці» да «неўзуальнасці», г.зн. да павелічэння «семантычнай адлегласці» паміж двума планамі тэксту-знака (у лінгвастылістычнай інтэрпрэтацыі – ад аўталогіі да металогіі).

Для пазначэння зыходнай кропкі дадзенай шкалы скарыстаемся паняццем «слабой» (г.зн. малапрыкметнай) метафары [10, 19], пад якое падводзяцца выпадкі выкарыстання слоў, якія ўкладваюцца ў агульнавядомыя значэнні, але адрозніваюцца ад звычайных ужыванняў, напрыклад: *Водовозная кляча проснулась и посторонилась*, г.зн. кляча як бы зрабіла асэнсаванае дзеянне.

Падобныя прыклады – не што іншае, як факты так званай «моўнай», «сцёртай» метафорыкі. Яны будуцца па прынцыпе логіка-сінтаксічнай сіметрыі пры сумяшчэнні інтрадуктыўнай і базавай структур (г.зн. той, што мадэлюецца, і той, якая мадэлюе). Пры гэтым структуры, якія сумяшчаюцца, успрымаюцца носьбітам мовы як лагічна аднапарадкавыя, у выніку чаго момант іх сумяшчэння пры інтэрпрэтацыі практычна не заўважаецца. Такая метафорыка пашырана ў гутарковым штодзённым маўленні. Для паэтычнага дыскурсу такія прыклады таксама нярэдка, але яны звычайна не ўваходзяць у лік тых моўных сродкаў, якімі ствараецца адметнае аблічча паэтычнай метафорыкі.

Што ж да ўласна паэтычнай метафорыкі, то яна пачынаецца з прыкладаў, якія разглядаюцца ніжэй (1). Іх логіка-сэнсавая пабудова можа быць аналагічнай таму тыпу прыкладаў, якія прыводзіліся вышэй. Аднак тут ужо заўважаецца стварэнне своеасаблівага паэтычнага (лінгва-крэатыўнага) эфекту, які выкліканы некаторай лагічнай «адлегласцю» паміж сітуацыямі, якія сумяшчаюцца, нават калі гэтая адлегласць і не такая далёкая, каб зрабіць метафарычную канструкцыю цяжкаразумелай і звышарыгінальнай. Семантычная прыкмета, што збліжае абедзве прапазіцыі, якія сумяшчаюцца, у такіх выпадках даволі выяўная на ўсіх лагічных пазіцыях кантамінуемых структур, напрыклад:

(1)

<p><i>Мы пілі маладосці віно</i> (П. Макаль); <i>Экспрэс сучаснасці — прагрэс, / Свае</i> <i>раскручваючы колы...</i> (П. Макаль); <i>Пачуццям шумны дождж пральцеца!</i> (Л. Сільнова); <i>Коннік часу / Мчыць наўскапыта.</i> (Р. Барадулін); <i>Раняецца слоў бісер</i> (Р. Барадулін)</p>	<p>≈ Мы былі маладымі + Мы пілі віно; ≈ Прагрэс у сучаснасці набірае моц + Экспрэс раскручвае колы; ≈ Пачуцці будуць выказаны + Шумны дождж пральцеца; ≈ Час ідзе хутка + Коннік мчыць наўскапыта; ≈ Слова вымаўляюцца + Бісер раняецца</p>
--	--

Далей па ступені павелічэння семантычнай «адлегласці» паміж структурамі, якія сумяшчаюцца, знаходзяцца тыя прыклады (2), якія дэманструюць больш значныя адхіленні ў рэалізацыі прынцыпу дэрывацыйнай сіметрыі пры параджэнні метафарычнага выразу. Гэтыя адхіленні маюць фармальна-граматычны і/ці логіка-сэнсавы характар:

(2)

<i>Стукаю сэрцам у дзверы / Любоўі, / Надзеі / І Веры</i> (П. Макаль);	≈ Стукае сэрца + Я стукаю ў дзверы;
<i>Вузел долі сваёй распутаем</i> (П. Макаль);	≈ Авалодаем сваёй доляй + Разблытаем вузел;
<i>Паветра парны сырадой / Струменем цёплым ліўся ў грудзі</i> (М. Стрельцов);	≈ Удыхаю цёплае паветра ў грудзі + Льецца сырадой;
<i>Лесу арган ахрып</i> (Л. Филимонова)	≈ Лёс не радуе + Арган ахрып

Далей па шляху адыходу ад узуальнай мадэлі свету беларуская паэтычная метафорыка градуіруе ў бок тых ці іншых праяў асіметрыі структур, якія сумяшчаюцца. Пры гэтым можна вылучыць асіметрыю колькаснага характару і асіметрыю якаснага характару.

Пад асіметрыяй колькаснага характару (3) маюцца на ўвазе выпадкі большай кампанентнай пашыранасці адной са структур, якія сумяшчаюцца. Звычайна гэта базавая структура, якая складаецца з прыкметна большай колькасці лексічных элементаў у параўнанні з інтрадуктыўнай, прытым у дачыненні да некаторых з гэтых элементаў-пашыральных часам не атрымоўваецца падбраць якіх-небудзь аналагаў у інтрадуктыўнай структуры (яны пазначаны падкрэсленаем). Параўн.: *Лівень лету надламаў плячо / І надлом зялёным болем ные* (Р. Барадулін); *І вецер кволаю рукою / Мае кудлачыў валасы...* (М. Кавыль).

Якасная асіметрыя ўтрымлівае тыя выпадкі, калі ў якасці безаналагавых выступаюць структураўтваральныя кампаненты семантычна правільных выказванняў, якія сумяшчаюцца, у выніку чаго ўзнікае своеасабліва лагічная лакуна, якая рэзка адштурхоўвае выніковую метафарычную канструкцыю ад яе ўзуальнага прататыпу (апошні у шэрагу выпадкаў можна вербалізаваць вельмі ўмоўна, інтэрпрэтаўна). Такая лакуна звычайна ўзнікае на месцы прэдыката.

Шэраг прыкладаў такога ўзору мае сваю ўнутраную градацыю – ад выпадкаў з магчымасцю (якая, як ужо адзначалася, мае вельмі прыблізны, дыфузны характар) запаўнення гэтай лагічнай лакуны (4) да выпадкаў з яе прынцыповай незапаўняльнасцю (5).

У групе (4) вобразна-метафарычных канструкцый сучаснай беларускай паэзіі мы выявілі наступныя падтыпы.

(4.1) Асіметрыя актантаў і сірканстантаў у інтрадуктыўнай і базавай структурах, параўн.: *І вечар – электраманиёр / Нябеснага энергасбыту / Уключыць зоры.* (Р. Барадулін). Інтрадуктыўную структуру гэтай канструкцыі можна прадставіць як *Зоры (1-ы актанта) на небе з'явіцца вечарам (сірканстант)*, базавую – як *Электраманиёр (1 актанта) уключыць святло (2-і актанта)*. Як бачна, у выніковай метафарычнай канструкцыі сірканстант інтрадуктыўнай прапазіцыі *вечар* пасоўваецца на месца 1-га актанта і тым самым успрымаецца як актыўны дзеяч *вечар-электраманиёр*. Т. У. Сімашка характарызуе падобныя метафары як метафары з канверсійнай кампанентаў [4, 78]. Параўн. аналагічныя прыклады: *Раскінуў пляж дрымотныя насцелі, / Падушкі-схілы над Дняпром* (А. Пысін); *Поле знаёмае, поле калгаснае / Перад камбайнам калоссямі шастае* (А. Пысін); *Абмыўшыся у моры салёным / Паблізу курільскіх выспаў, / Абіцёршыся ветрам сцюдзёным / І сонца ўзняўшы у высі, / Дзень новы ідзе* (А. Пысін); *Колькі яблыкаў восень ружовая / Залатая восень развесіла* (Т. Кляшторны); *Прытулі, прыхіні на апошняе / І згадай гэты дзень залаты, што над пушчай, згалелымі пожнямі / рассыпаў залатыя лісты* (У. Дубоўка); *Журавінамі плача восень...* (У. Дубоўка); *Дарогу / ўздымала / гара* (У. Някляеў) і г.д.

Да прыкладаў такога тыпу ўжываецца паняцце граматычная метафара, якая «парушае граматычную ўзуальнасць гэтак жа, як лексічная метафара, парывае са звыклымі валентнымі сувязямі» [11, 51].

(4.2) Асіметрыя, якая выяўляецца ў несупадзенні характару актантаў структур, якія сумяшчаюцца (агенса і пацыенса): агенс інтрадуктыўнай структуры суадносіцца з пацыенсам базавай, параўн.: *На акне сібірскія ліяны / Хтось малое смелаю рукой* (Пысін). Гэты прыклад выяўляе кантамінацыю выказванняў наступнага логіка-сінтаксічнага нападнення: *На акне з'яўляюцца ўзоры, падобныя на сібірскія ліяны + Хтось малое на акне сібірскія ліяны*, дзе элементы вобразна-сэнсавага фокуса метафары – *хтось* і *ўзоры* (“сібірскія ліяны”) – суадносіцца

як агенс і пацыенс пры з'яўленні ў базавай прапазіцыі вонкавага (выдуманага) актыўнага дзеяча (*Хтось малюе*). Параўн. таксама: *На блакітныя загоны / Хтосьці выкінуў зару (...)* *На закінутай паляне / Нехта золата разліў...* (М. Багун).

(4.3) Асіметрыя, выкліканая свядомым «абменам» актантамі паміж інтрадуктыўнай і базавай прапазіцыямі, у выніку чаго метафарычнасць як бы загадзя атрымлівае рэальную мадальнасць, параўн.: *Кроў зарю цячэ з небасхілу...* (А. Александровіч). Атрымліваецца, што на ролю інтрадуктыўнай прапазіцыі прэтэндуе выказванне *Кроў цячэ з небасхілу*, а на ролю базавай – выказванне *Зара афарбавала небасхіл*.

Да выпадкаў максімальнага семіятычнага разыходжання метафарычнага вобраза з яго ўзуальным прататыпам (г.зн. базавай структуры з інтрадуктыўнай) (5) мы адносім тэа прыклады, што адлюстроўваюць асіметрыю, якая характарызуецца рэзкай разнакаснасцю суадносных прэдыкатаў, у прапазіцыях, якія сумяшчаюцца. Падабраць лагічны аналаг гэтаму прэдыкату ў інтрадуктыўнай структуры амаль што немагчыма. Гэта зрушвае метафарычнасць у бок сумежнай у семіятычным плане з'явы – фантастычнасці: *Ля слупа ветравога / Загалосіць іміа* (Р. Барадулін); *Бяжыць праз лес, крычыць пра лёс, / Каб чысціню я ў сэрцы нёс* (А. Пісьмянкоў, таворка ідзе аб санным следзе. – С.К.); *Калі азірнуся назад, / Нічога не ўбачу, апроч: / Стаіць затуманены сад. / Бяжыць палахлівая ноч* (У. Някляеў).

Такую метафару можна кваліфікаваць як «моцную», «максімальную» (па аналогіі з узгаданай вышэй «слабой» метафарай), г.зн. такую, якую цяжка ці нават немагчыма суаднесці з якой-небудзь прапазіцыяй у узусе.

Вывады

У межах гэтага артыкула мы разгледзелі толькі ўласна метафарычныя канструкцыі, хоць агульная парадыгма моўных структур, якія працуюць на эфект адхілення паэтычнай карціны свету ад узуальнай, звычайнай, значна больш шырокая і змяшчае ў сабе, апроч метафорыкі, такія, напрыклад, з'явы, як канвергаваныя тропы, метабола, казачна-фантастычныя тэксты, алегорыя, аналогія і інш. [12]–[14], якія, у прыватнасці, мы раней аналізавалі ў працах [15], [16].

Выкарыстанне паэтамі апошніх дзесяцігоддзяў прыёмаў метафарызацыі, арыентаваных на распадабненне ўзуальнай і паэтычнай карцін свету, – адзін з актыўных моўных працэсаў, якія вызначаюць аблічча як уласна беларускай паэтычнай метафорыкі, так і ўсяго паэтычнага дыскурсу ў цэлым. Аналагічныя лінгвасеміятычныя механізмы і тыпы моўных канструкцый, у якіх яны фіксуюцца, характэрныя і для мовы рускай паэзіі гэтага ж перыяду [17]. На сучасны момант паэтамі выпрацаваны цэлы спектр вобразна-метафарычных канструкцый, якія могуць быць тыпалагізаваны па семіятычным крытэрыі – ад «слабой», малапрыкметнай метафары да метафары, якая максімальна адхіляе вобраз ад яго магчымага прататыпу ў узусе, што дазваляе паэтам, а ўслед за імі і чытачам убачыць незвычайнае ў звычайным, незаўважнае ў заўважным, новае ў штодзённым, што шмат у чым і вызначае існасць самой паэзіі як мастацтва.

Работа выканана ў рамках ДПНІ «Эканоміка і гуманітарнае развіццё беларускага грамадства 2016–2020», падпраграма «Беларуская мова і літаратура», заданне 4.1.09 «Фразеалогія і афарыстыка сучаснай беларускай мовы: нацыянальна-культурная своеасаблівасць, лексікаграфічнае апісанне», НДР «Інтракультурныя і інтэркультурныя навацыі на лексіка-фразеалагічным узроўні ў камунікатыўнай прасторы Беларусі».

СПІС АСНОЎНЫХ КРЫНІЦ

1. Вишнякова, О. Д. Языковой знак как предмет семиотической концептологии : монография / О. Д. Вишнякова. – Тула : Изд-во Тул. гос. пед. ун-та им. Л. Н. Толстого, 2008. – 196 с.
2. Арутюнова, Н. Д. Метафора и дискурс / Н. Д. Арутюнова // Теория метафоры : сборник. – М. : Прогресс, 1990. – С. 5–32.
3. Кураш, С. Б. Метафора и её пределы: микроконтекст – текст – интертекст / С. Б. Кураш. – Мозырь : МозГПИ, 2001. – 118 с.
4. Кураш, С. Б. Метафора – диалог – интертекст / С. Б. Кураш // Современная парадигма гуманитарных исследований: проблемы филологии и культурологии : сборник научных статей. – М. : МИТРО, 2015. – С. 161–169.
5. Новиков, В. Философия метафоры / В. Новиков // Новый мир. – 1982. – № 8. – С. 246–251.
6. Якобсон, Р. О. Лингвистика и поэтика / Р. О. Якобсон // Структурализм: "за" и "против": сборник статей ; под ред. Е. Я. Басина и М. Я. Полякова. – М. : Прогресс, 1975. – С. 193–230.

7. Мурзин, Л. Н. Образование метафор и метонимий как результат деривации предложения (к постановке вопроса) / Л. Н. Мурзин // Актуальные проблемы лексикологии и лексикографии. – Пермь : ПГУ, 1972. – С. 362–366.
8. Мурзин, Л. Н. Синтаксическая деривация (на материале производных предложений) : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Л. Н. Мурзин. – Л., 1976. – 29 с.
9. Симашко, Т. В. Как образуется метафора (деривационный аспект) / Т. В. Симашко, М. Н. Литвинова. – Пермь : ПГУ, 1993. – 216 с.
10. Ковалёв, В. П. Языковые выразительные средства русской художественной прозы : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / В. П. Ковалёв. – Киев, 1975. – 56 с.
11. Шендельс, Е. И. Грамматическая метафора / Е. И. Шендельс // Филологические науки. – 1972. – № 3. – С. 48–57.
12. Падучева, Е. В. Метафора и ее родственники / Е. В. Падучева // Слово. Текст. Культура : сборник. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – С. 187–203.
13. Уфимцев, Р. Хвост ящери / Р. Уфимцев. – Калининград : Оттокар, 2010. – 295 с.
14. Sullivan, Karen. Frames and Constructions in Metaphoric Language / Karen Sullivan. – Amsterdam : John Benjamins, 2013. – 192 p.
15. Кураш, С. Б. Метафора, метабола, метафороподобие как принципы текстопостроения в русском поэтическом дискурсе / С. Б. Кураш // Веснік БДУ. – 2005. – Серыя 4. № 3. – С. 18–23.
16. Шур, В. В. Слова ў мастацкім кантэксте: онімы, метафары / В. В. Шур, С. Б. Кураш. – Мазыр : УА МДПУ імя І. П. Шамякіна, 2013. – 268 с.
17. Кураш, С. Б. Семиотическая градуальность образно-метафорических построений в русских поэтических текстах / С. Б. Кураш // Вестник Самарского университета. История, педагогика, филология. – 2016. – № 3.2. – С. 78–85.

Поступила в редакцию 27.02.17

E-mail: text2005@mail.ru

S. B. Kurash

FIGURATIVE-METAPHORICAL CONSTRUCTIONS IN THE LANGUAGE
OF THE BELARUSIAN POETRY OF THE XX – BEGINNING OF XXI CENTURIES:
SYNTAX-DERIVATIVE AND LINGUA-SEMIOTIC ASPECTS

The different types of imagery and metaphorical constructions, characteristic of Russian poetry of XX–XXI centuries, reflecting the gradual nature of metaphors as linguistic and semiotic mechanism underlying the modeling of the poetic picture of the world, are analyzed in the article. To solve this problem we use the method of transformation of the sentences from the position of its syntactic derivation (according to L. N. Murzin and T. V. Simashko). Cases of match / mismatch of “introductory” and “basic” structures of statements when creating a metaphorical image are analyzed in the article. As a result such types of imagery and metaphorical constructions, as semiotically “weak” and “strong” metaphors, and a range of structures, occupying an intermediate position between them.

Keywords: metaphor, poetic text, semiotics, language usage, picture of the world.